

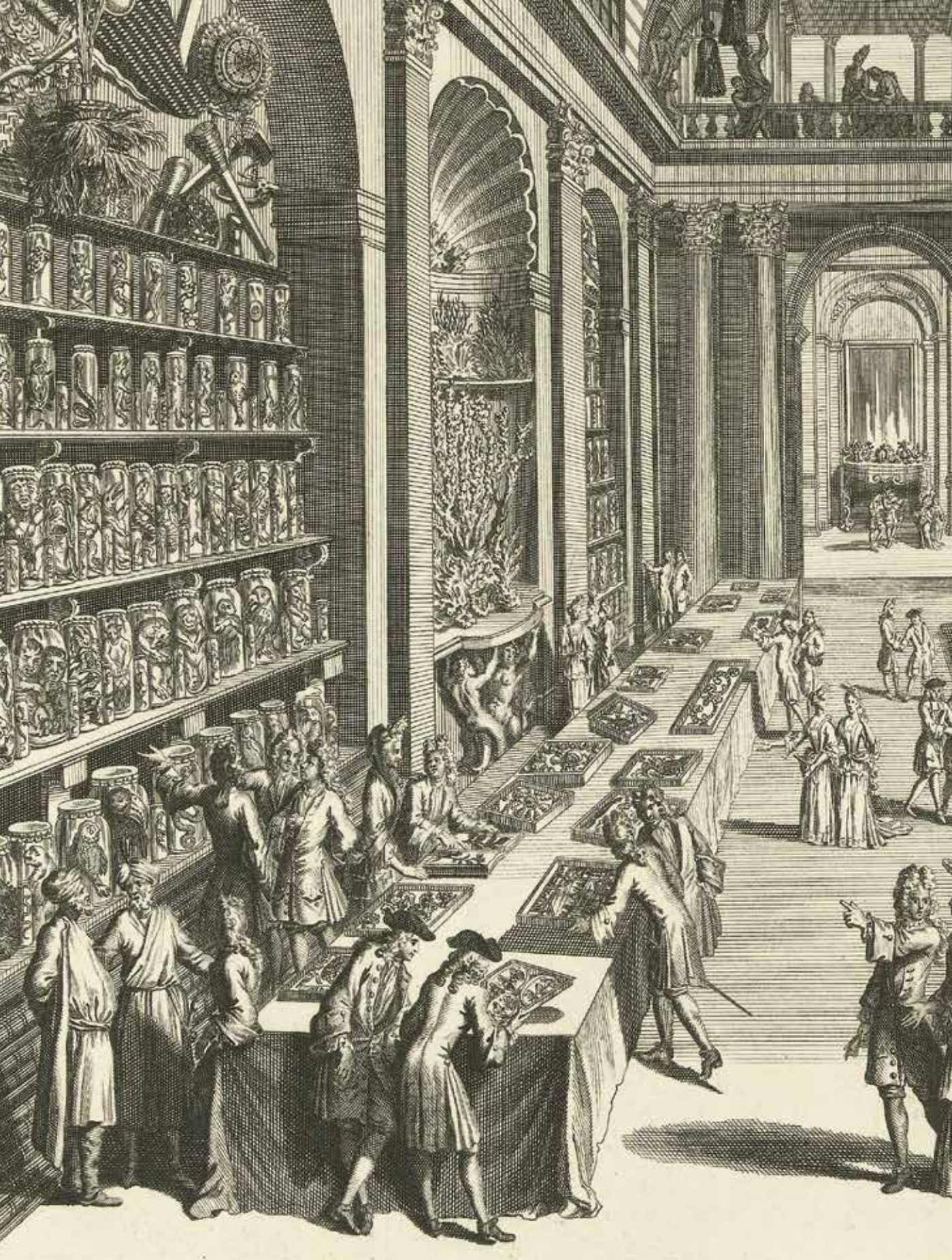
W U N D E R K A M M E R

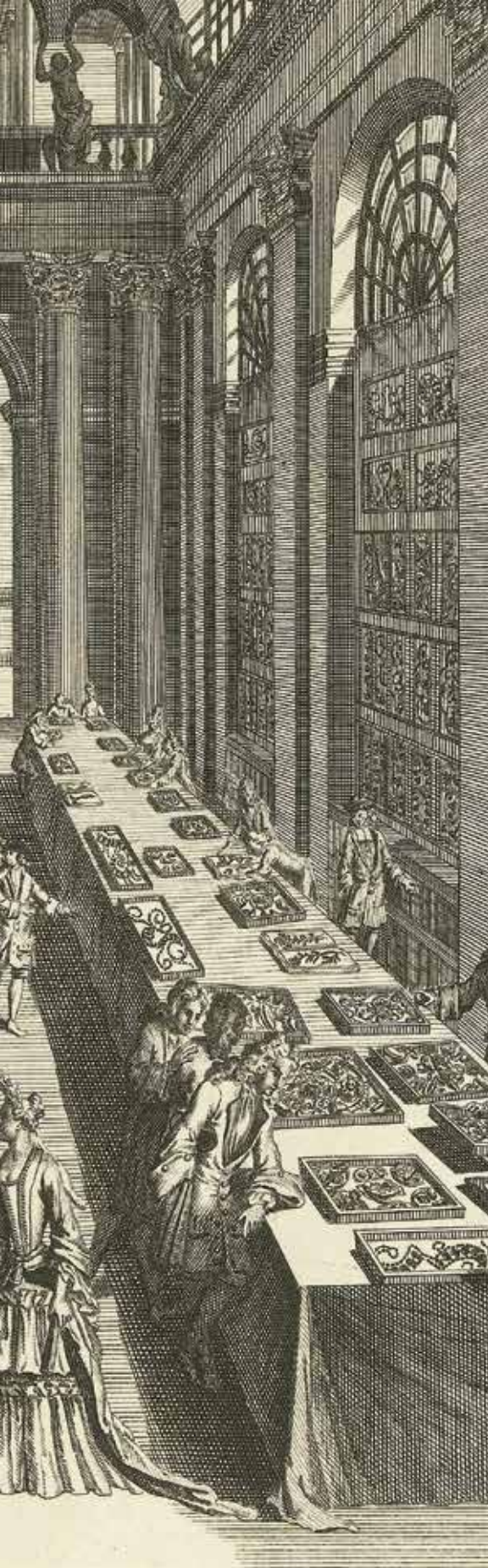

————— THIJS DEMEULEMEESTER —————

W U N D E R K A M M E R

————— *een exotische reis door de tijd* —————

INHOUDSTAFEL

INLEIDING 6

hoofdstuk 1

THE DISCOVERY OF CURIOSITY 10

*Van middeleeuwse monsterboeken
tot de ontdekkingsreizigers:
over de roots van exotica verzamelen*

hoofdstuk 2

UNITED WONDERS OF AMERICA 52

Exotica in alle staten

hoofdstuk 3

OUT OF AFRICA 86

*Het zwarte continent:
een zwart gat voor exotica?*

hoofdstuk 4

ASIATICA RULE THE WAVES 114

Exotica van Duizend-en-een nacht

hoofdstuk 5

TERRA INCOGNITA 140

Exotica uit fantasia

INLEIDING

Dit boek gaat over ontdekken. Over curiositeit en avontuur. Over exploratie en nieuwe handelsroutes. Maar ook over verre beschavingen met hun exotische fauna en flora. En vooral over kennis, zowel verzonnen als bewezen. *Wunderkammer*. *Een exotische reis door de tijd* is een moedige souvenirjacht op papier. Een spannend jongensverhaal, voor jagers en verzamelaars. Maar ook voor mensen met geduld: want een collectie exotica koop je niet in één keer bij elkaar. Je bouwt een mensenleven lang aan een verzameling. Met al acht eeuwen als enige doel: indruk maken met je kennis of rijkdom.

Die exoticacollecties tonen het beste en mooiste van de natuur, van struisvogeleieren tot narwaltanden. Maar ook het summum van wat de mens met die natuur kan aanvangen. Dieren levensecht opzetten bijvoorbeeld, tot je niet meer weet wat menselijk en wat dierlijk is. Onbekende bloemen ordenen in een herbarium is nog zoets. Empirie versus Moeder Natuur: bestaat een plant wel als ze nooit een wetenschappelijke naam heeft gekregen? En wat als een smid een zeldzame schelp verwerkt tot een sierlijk zilveren bestek, wie is dan de ultieme kunstenaar? Wat als we drinken uit een nautiluschelp met een gouden deksel én dito sokkel? Plaatsen we de natuur dan op een voetstuk? Bekronen we dan de inventiviteit van de schepping? Of steken we met ons menselijk ambacht de natuur naar de kroon? Dát is de stille strijd in deze verzameling exotica: wie is de grootste kunstenaar van het heelal: de mens of de natuur? Wie imiteert wie? En wie houdt wie voor de gek?

<<<

De botanische prenten uit Robert John Thorntons *The Temple of Flora* (1798-1807)
lijken wel exotische landschappen.

<<

Bezoekers in het natuurhistorisch kabinet van Levinus Vincent in Haarlem,
Andries van Buysen (1706).

<

Het Viktor Wynd Museum of Curiosities in Londen
herbergt een 21ste-eeuwse *Wunderkammer*.

>

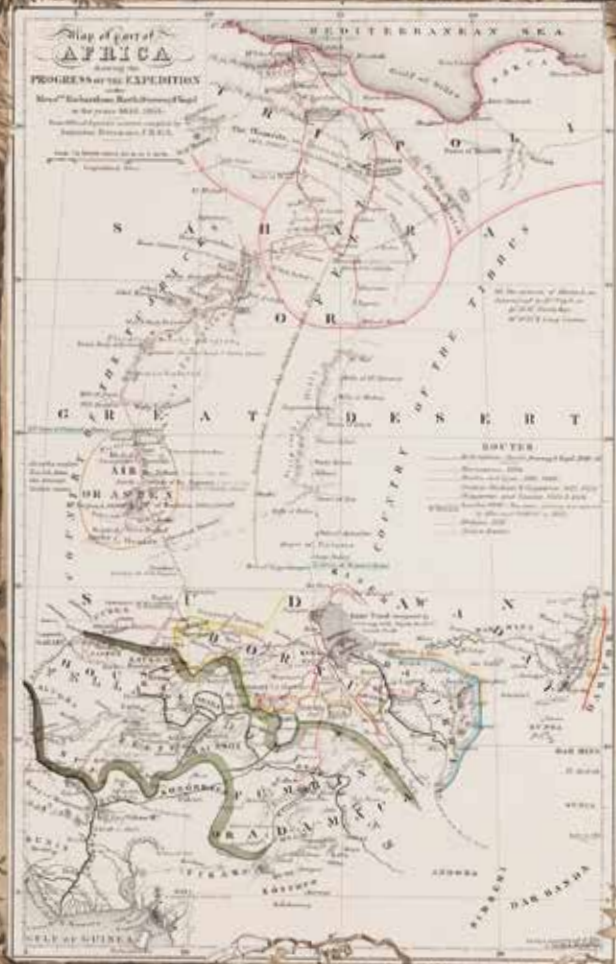
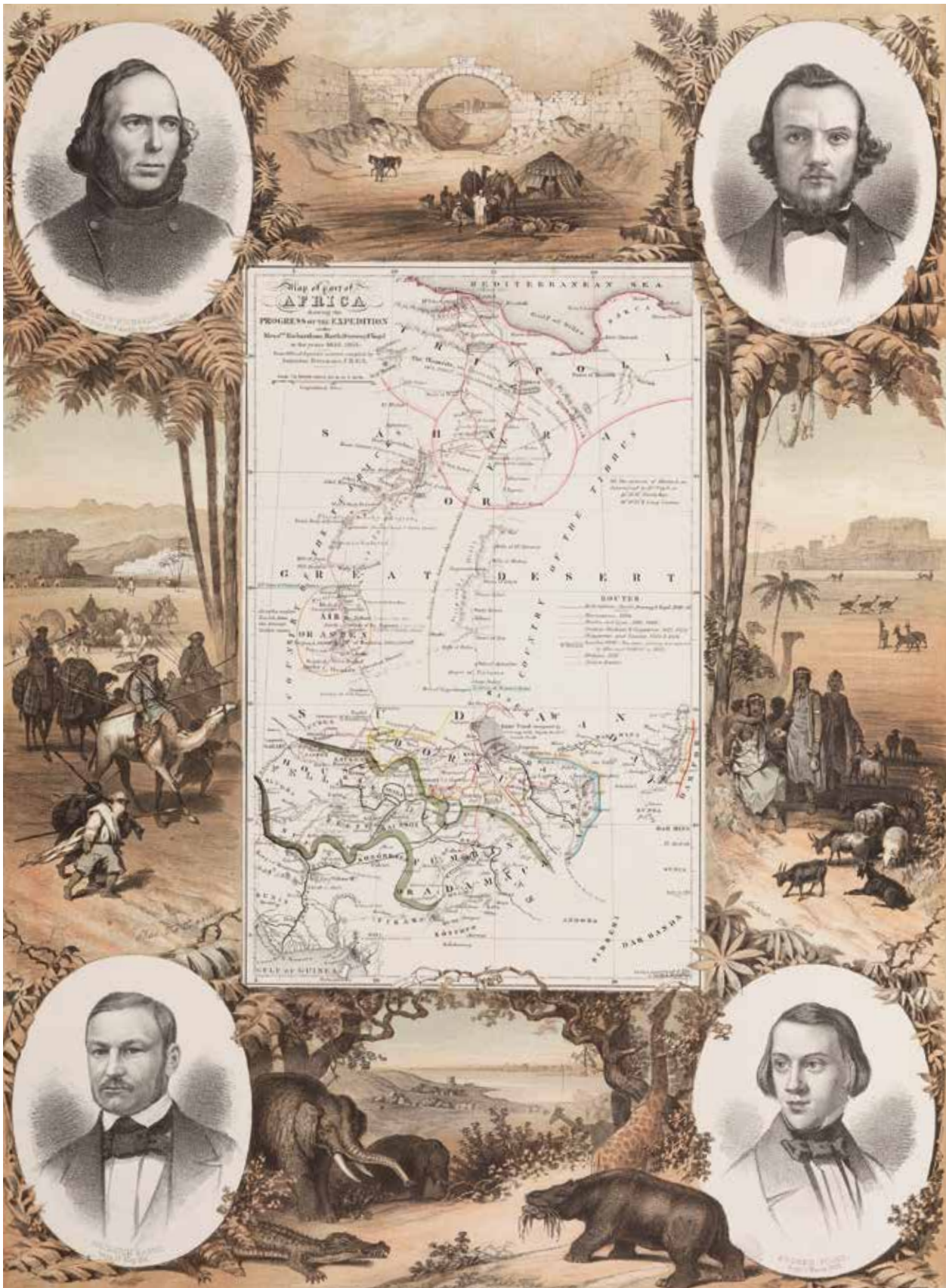
Maria Sibylla Merian (1647-1717) was een vrijgevochten natuuronderzoekster,
die een standaardwerk maakte over de dierenwereld in Suriname.

Summ. msc. Hamburg.

THE DISCOVERY OF CURIOSITY

Van middeleeuwse monsterboeken tot de ontdekkingsreizigers:

over de roots van exotica verzamelen

—

*Zorg dat je handen schoon zijn.
Loop gedwee achter de gids aan.
Toon geen bewondering voor dingen die
niet echt zeldzaam zijn.
Anders maak je jezelf belachelijk.*

Casper F. Neickel, *Museographia*, 1727

—

Waarom verzamelt een mens exotica? Een wilde gok: omdat de natuur meer verbeelding heeft dan de mens. Omdat we zo graag verbaasd worden door de pracht van Moeder Natuur, zeker als die exotisch of onbekend is. Hoe verklaar je anders het succes van televisiezenders als Discovery Channel of National Geographic: wat zijn natuurdocumentaires meer dan gefilmde exotica? Tegelijk willen verzamelaars de natuur stiekem overtreffen: door ze te ordenen in een collectie, in een Wunderkammer. Of door ze te manipuleren tot iets nóg mooiers: een sculptuur in ivoor, een prachtig gegraveerde kokosnoot.

<

Deze kaart van Centraal-Afrika, een titelplaat van F. Moras ontworpen door August Heinrich Petermann, toont de Europese ontdekkingsreizigers James Richardson, Eduard Vogel, Heinrich Barth en Adolf Overweg die van 1850 tot 1853 een expeditie ondernamen naar Centraal-Afrika.

SLIPSTREAM

De fascinatie voor fauna en flora is al millennia oud. Maar de verzameldrang is veel recenter. En de wil om die onbekende natuur te ordenen, is van nóg recentere datum. Dat we vandaag nog altijd schelpen, mineralen of mooie reissouvenirs in onze vitrinekast zetten, hebben we rechtstreeks te danken aan Vasco da Gama, James Cook en Christoffel Columbus. En aan al hun minder bekende medeontdekkingsreizigers, die niet alleen nieuwe werelden ontdekten, maar evengoed nieuwe fauna en flora. Zij brachten straffe reisverhalen mee die verslonden werden aan het thuisfront. Soms waren ze echt gebeurd, soms ferm aangedikt, soms regelrecht gelogen. Maar dat maakte niet veel uit: de exploratiedrift kwam erdoor op gang.

In de scheepskajuiten van de ontdekkers zat veel exotisch moois. Hun vondsten had geen mens ooit gezien. Hun ontdekkingen had niemand ooit onderzocht. Logisch dat het thuisfront bewondering koesterde voor de exotica die de reizigers meesmokkelden. En logisch dat slimme kooplui meteen een markt zagen voor al dat exotische fraais. In hun slipstream ontvouwde zich een maritieme handel: een commerce van decoratieve items, exotica genaamd. Van schelpen tot mineralen, van kokosnoten tot struisvoegeleieren, van veren tot complete, opgezette dieren.

—

WONDEREN IN DE KAMER

De verzamelwoede begon in Europa al in de middeleeuwen. Dankzij de eerste kruistochten kwamen West-Europese edellieden in aanraking met specerijen en andere oosterse producten. En nog vóór de eerste grote overzeese ontdekkingsreizen op het getouw werden gezet – tochten die meteen het einde van de middeleeuwen zouden inluiden – trokken sommige kooplui al naar Perzië en India. Vanaf de 13de eeuw waren er al prestigieuze schatkamers te vinden waarin exotica zaten. Maar vanaf de late 15de eeuw en de vroege 16de eeuw werd een Wunderkammer pas echt een hebbing. Een rage zelfs, vooral onder gekroonde hoofden, clerici en de toenmalige intelligentsia. Het concept ‘verzamelen als uiting van het veranderende wereldbeeld’ was toen relatief nieuw. Voor humanisten in de renaissance was het een manier om de wereld te (be)grijpen. Dat was nodig, want in die periode vergrootte de bekende wereld bij elke ontdekkingsreis. Telkens kwamen er nieuwe exotische oorden bij. En die ‘annexaties’ deden de almacht van Europa als enige beschaving gaandeweg afbrokkelen. Tegelijk lokten die nieuwe werelddelen een mercantiele reflex uit. Die leidde op microschaal tot exotica in kunstkamers, maar op macroschaal evengoed tot de kolonisaties.

>

De eerste vloot van de tweede Portugese expeditie naar India, geleid door Vasco da Gama in 1502, opgetekend in het *Livro das Armadas*.

Partirão pera a India a cinq e anove d'abril / 17 / vellas Repartidas em duas capitãias
 mores. s. Jorje da quiar por capitão mor de / 13 / oytu pera a carga despicaria e cinco
 pera elle com ellas figar darmada na costa darabia. e das quatro moys sia por capitão
 mor diogo lops de sequeyra pera cõ ellas passar ao descobrimento de Malia q. onde dis
 cobrinda a avia de figar cõ ho mesmo titullo de capitão mor. e os capitães de toda s
 eraõ des

Pera ho descobrimento de Malia q.

João nunz. D
Su canalizo da casa.

Goncallo de souza D
que de poye sey meyrinso
do paço del Rey dom Manoel.

Diogo lops de sequeyra D

Hieronimo teyxeira D

Pera a carga despicaria, esta s

João thio piveyra D

João V. carnalço D

Christão da silva D

Lionardo

Jorje daquiar D
pordeose de noue
nas fegades teyxoas
na costa s.

Alvaro barreto D

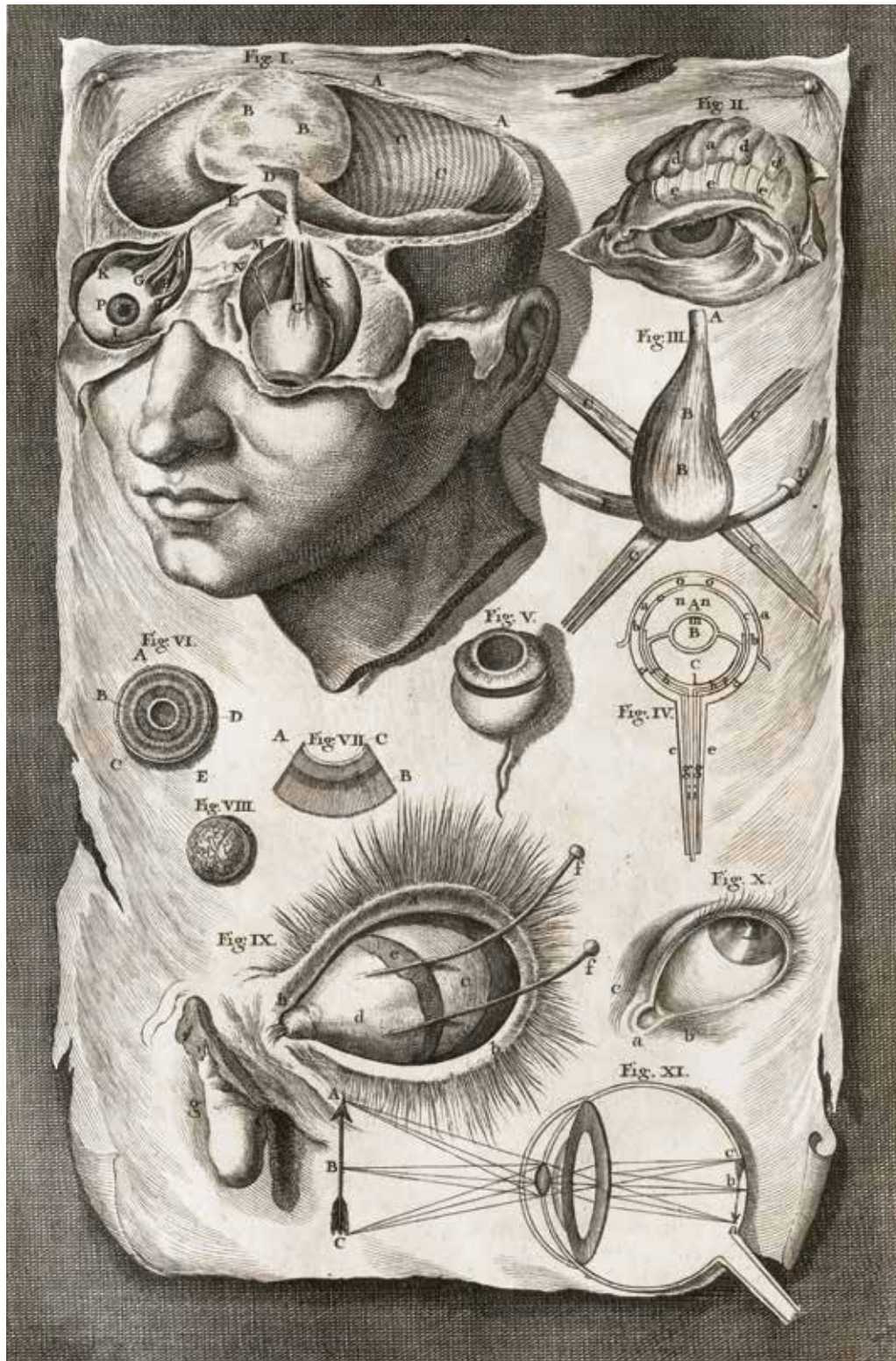
J. piveyra pestana D
m verros em quilloa pera onde
sia por a petho.

João colasso D
Su canalizo da casa de d. lio.

Goncallo mendiz delexito D

Physica Sacra (1731-1735) van Johann Jakob Scheuchzer is een fascinerende *blend* van theologie en natuurkunde.

RELIGIE VERSUS EXOTIEK: 0-1

In Europa mag je de renaissance beschouwen als een regelrechte ‘intellectuele revolutie’. Een die de mens als motor had, en níét de kerk. Als instituut verloor de kerk haar superioriteit toen beetje bij beetje aan de wetenschap. Geloof en kennis waren geen communicerende vaten meer. De schepping werd nog niet in twijfel getrokken. Vanuit religieuze hoek werd curiositas – dé basishouding van de wetenschapper en verzamelaar – zelfs scheef bekeken. In het christendom werd nieuwsgierigheid als een zonde bestempeld. Voor de Franse filosoof-wiskundige René Descartes (1596-1650) sloot het geloof de wetenschappelijke vooruitgang nochtans niet uit: God bestond gewoon naast de natuurwetten, die de wetenschap dringend moest onderzoeken, vond hij.

Ook de Zwitserse arts en natuurwetenschapper Johann Jakob Scheuchzer (1672-1733) worstelde een eeuw later nog altijd met de spanning tussen empirie en geloof. Hij combineerde zijn onderzoek met elementen uit de Bijbel. Dat leidde tot opmerkelijke conclusies. Als gevierd paleontoloog beschouwde hij bijvoorbeeld fossielen als overblijfselen van de Bijbelse zondvloed. En in zijn *Kupfer-Bibel* (of *Physica Sacra*, gepubliceerd tussen 1731 en 1735) gaf hij commentaar op de Bijbel aan de hand van de recentste wetenschappelijke inzichten uit die tijd. Voor de exotische dieren, planten en wonderen die in de Bijbel zijn genoemd, zocht hij wetenschappelijke verklaringen. Bijvoorbeeld over de schepping. Of over de slang, het vijgenblad en de appel in de befaamde scène tussen Adam en Eva. Het boek probeerde te bewijzen dat de Bijbel ‘wetenschappelijk correct’ was. Dat lukte maar half: Scheuchzer werd door de kerk als een ketter bestempeld.

—

GRENSVERLEGGEND

De ‘zondige’ nieuwsgierigheid hield de ontdekkingsreizigers absoluut niet tegen in de late 15de eeuw. Hun expedities richting terra incognita dienden zelfs officieel ‘om het christelijke geloof te verspreiden’. Maar officieus was het een vorm van westers imperialisme. Een sleutelmoment was de ontdekking van Amerika in 1492. De Italiaanse ontdekkingsreiziger Christoffel Columbus (1451-1506) had een *hidden agenda* voor zijn missie: hij wou de handel van Azië naar Europa, die traditioneel via de Zijderoute verliep, linea recta omzeilen. Zijn leven riskeerde hij om een nieuwe westelijke vaarroute richting India te vinden. Met de spirit van een avonturier, maar ook met een achterliggende economische drijfveer. Die missie bracht hem in 1492 in plaats van naar Azië, naar San Salvador op de Bahama's. In plaats van Japan bereikte Columbus Cuba. Ook al waren de Vikingen hem al voor in de 11de eeuw, toch was Columbus de aanzet voor permanente contacten met de zogenaamde Nieuwe Wereld. Het was zijn nieuwsgierigheid die hem zijn eigen grenzen deed verleggen. En die van de toenmalige wereld.

SHELL SHOCK

Schelpen waren een enorme hype onder exotica-verzamelaars. Ze waren niet extreem duur, maar wel moeilijk te vinden. In *Des monstres et prodiges* (1585) schreef Ambroise Paré over zijn schelpenfascinatatie. 'In de zee zijn zulke vreemde en gevarieerde schelpensoorten te vinden dat het lijkt alsof Natuur, dienstmeid van de almachtige God, zich amuseert met ze te maken.' Een ander invloedrijk boek voor schelpenverzamelaars was van de hand van Antoine-Joseph Dézallier d'Argenville, een Franse geleerde. In 1757 schreef hij *La conchyliologie, ou Histoire naturelle des coquilles de mer, d'eau douce, terrestres et fossils*. Daarin maakt de auteur vreemd genoeg een onderscheid tussen vogel- en schelpenverzamelingen. Vogels mochten volgens hem op een 'artistieke manier' uitgesteld worden, 'bijvoorbeeld op artificiële takken van een boom'. Schelpen moesten dan weer geordend worden volgens klasse en familie, soort per soort. De achterliggende reden: opgezette vogels vergden wel wat onderhoud tegen ongedierte, terwijl schelpen niet vergingen.

<

Schelpenverzamelaars konden zich in 1757 vergapen aan de prachtige illustraties uit Antoine-Joseph Dézallier d'Argenvilles schelpenboek.

OUDEWIJVENPRAAT

De wereld was in de middeleeuwen nog klein: Europa en het Heilige Land vormden het epicentrum waarrond alles draaide. Zelfs de zon. Als één document illustreert hoe de middeleeuwers naar de aarde keken, is het wel de Hereford *Mappa Mundi*, getekend rond 1285. Het illustreert dat wereldbeeld in geuren en kleuren. Het is de meest waardevolle en grootste middeleeuwse kaart die vandaag nog bestaat. Ze werd zelfs van staatsbelang tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen ze verhuisde naar een geheime plek, zodat dit stukje werelderfgoed in veiligheid zou zijn. De *Mappa Mundi* was niet bepaald een kaart om op te navigeren, een mens zou er hopeloos verloren mee varen. Maar er staan wel 420 steden en mythische plekken op, zoals de tuin van Eden en de toren van Babel. Maar kijk ook eens naar de randen: daar zie je talloze bizarre tekeningen van exotische planten, hybride dieren én barbaarse volkeren. Te gek om los te lopen, letterlijk. In India zien we draken, reuzen en dwergen, in Egypte een feniks en een centaur, en in Afrika hermafrodieten en amazones. In de Middellandse Zee dobberd een brave zeemeermin rond. De Turken worden neergezet als ‘een barbaars en onzuiver ras, dat zich voedt met het vlees van jongelingen en abortussen’.

‘In de verste uithoeken van de wereld gebeuren de wonderlijkste dingen’, schreef de Engelse monnik Ranulph Higden (1280-1364). ‘Het is alsof de natuur daar stiekem veel vrijer kan zijn dan in onze streken.’ Het citaat bevestigt wat op de Hereford *Mappa Mundi* staat. En het zegt veel over de toenmalige publieke opinie: hoe meer je naar de periferie van de wereld opschoof, hoe exotischer de mensen, de dieren en de planten werden. Onbekender, angstaanjagender, maar ook aantrekkelijker.

>

Google Earth anno 1285! De *Mappa Mundi* toont hoe middeleeuwers de wereld zagen.

De meest exotische creaturen leefden aan de rand van de kaart.

Fantastische waterdieren van Nicolaes de Bruyn (1581-1656).

APPELUIKERS

Het is exact hoe Gervasius van Tilbury in zijn *Otia Imperialia* (1210) de wereld beschrijft. Dat entertainende boek was een encyclopedie met de 'kennis' van die tijd. 'Oudewijvenpraat', noemde de Duitse wiskundige en filosoof Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) het boek rond 1700. Maar toen werd het dus wel degelijk nog gelezen, 490 jaar na datum. Zelfs in de 21ste eeuw is de lijst van de toenmalige wonderlijke 'exotica uit alle provincies' nog plezierig om te lezen. In de vallei van de Ganges situeert hij bijvoorbeeld de 'appelruikers': een volk dat leeft van het inhaleren van de geur van verse appels. We maken dankzij hem ook kennis met de 'yale': een dier met één hoorn vooraan en één achteraan. 'De yale komt uit India, heeft het lichaam van een paard, de kaken van een geit, de staart van een olifant en lange hoorns.' In Europa situeerde Gervasius van Tilbury opvallend weinig mythologische dieren of monsters. Die leefden allemaal in exotische gebieden. In de *Otia Imperialia* kom je van alles te weten over fenixen, draken en ander onbestaand exotisch gespuis. Natuurlijk had Van Tilbury die niet allemaal gezien. Zijn boek was gewoon een amusant samenraapsel van oudere bronnen, zowel uit de Bijbel als uit Germaanse of Keltische gesagen.

Het boek *Otia Imperialia* schreef Gervasius van Tilbury als puur amusement, dus had Leibniz misschien wel een punt om het niet al te au sérieux te nemen. Maar de bottomline van het middeleeuwse boek is vandaag nog altijd van toepassing op alle exoticaverzamelaars (en de lezers van dit boek): de mens heeft een onverzadigbare drang naar het zeldzame, het nieuwe en het vreemde. Verwondering en entertainment liggen nog altijd heel dicht bij elkaar. Hoe verklaar je anders de hernieuwde populariteit van bijvoorbeeld taxidermie?

RAW FOOD

Als we iets gemeen hebben met de middeleeuwen, is het onze liefde voor monsters en exotisch gespuis. Een van de oudste boeken over exotische creatures is het immens populaire *Liber Monstrorum*, een 8ste-eeuwse 'monsterlijke' catalogus. Featuring cyclopen, faunen, kannibalen en sciapoden: mensen met één gigantische voet, die zelfs kan dienen als parasol. Maar je leest er ook over extra large mieren, zeepaardjes of 'gekke' menserrassen, zoals de Ethiopiërs en pygmeeën. De auteur schrijft zelfs over een hermafrodiet 'die hij persoonlijk kende'. Niet dus, zelfs die Ethiopiërs heeft hij hoogstwaarschijnlijk nooit gezien. Als het over exotische volkeren ging, liet hij zijn fantasie nogal graag de vrije loop. 'Er is een menselijk ras dat op een eiland in de Rode Zee woont', zo schrijft hij zelfzeker. 'Het spreekt alle talen van alle andere volkeren. Dat is zo verrassend voor bezoekers dat ze aan de grond genageld staan en rauw opgegeten worden.'